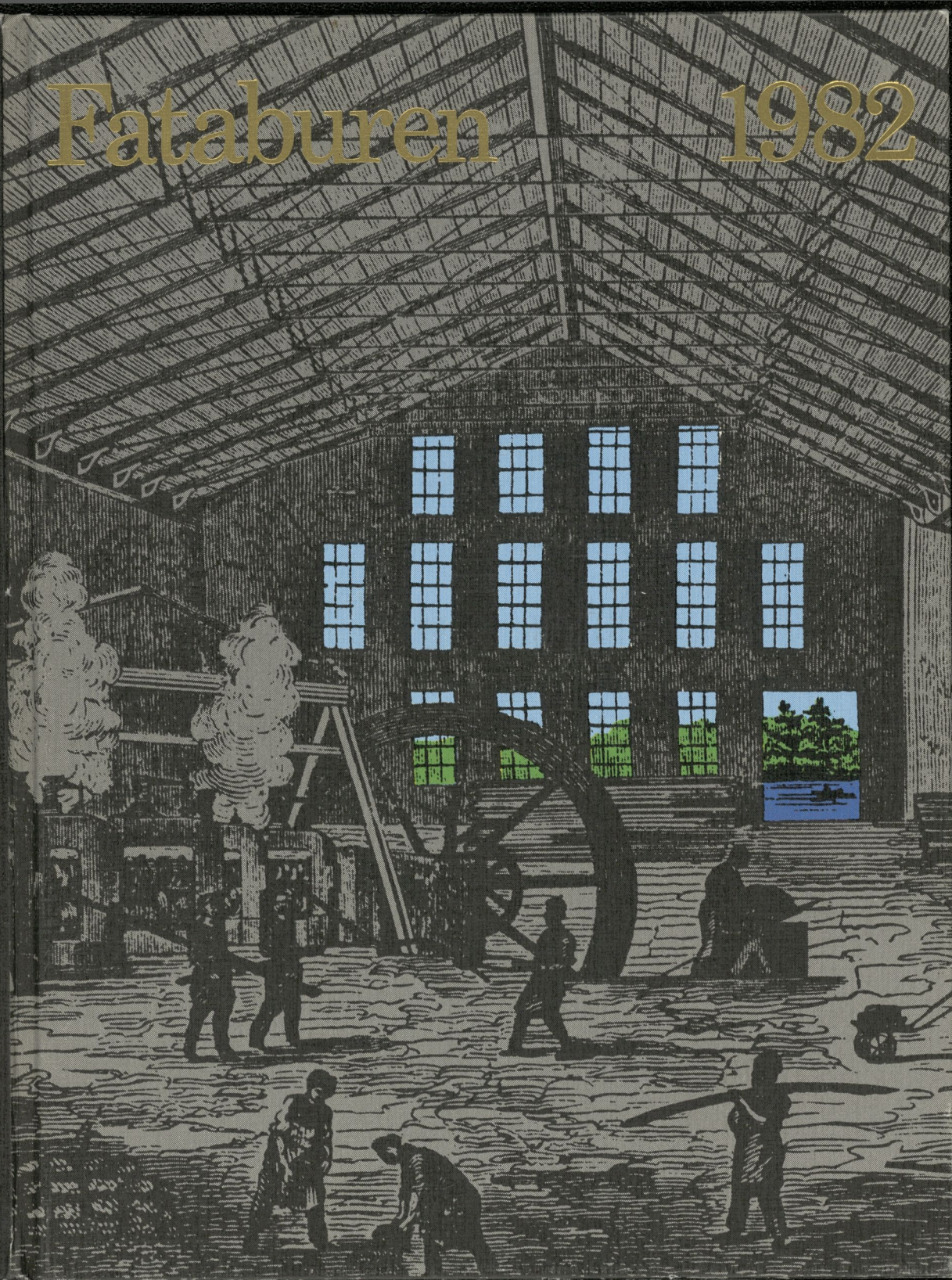

Fataburen

1982

Fataburen 1982

Fataburen

1982

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Axmars järnverk i Gästrikland, xylografi av Victor Bernström efter blyertsteckning av Constance Blomgren. Publicerad 26 nov 1864 i tidningen Svenska Arbetaren. Bilden är starkt beskuren. (Bilden har attribuerats av Lena Johannesson.)

Pärmens baksida: Nyrokotapet med breda ränder och storfiguriga växtornament i den för tiden typiska blå färgskalan. Mönstret har växelvis satinerade och mottade partier. 1840-talet. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Omlagsarrangemang: Håkan Lindström

© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla
1982

ISBN 91 7108 215 8

Från förläggarverksamhet till textil-industri i Sjuhäradsbygden

Lena A:son-Palmqvist

Den textila hemslöjden dominerades fram till 1820-talet av husbehovsvävning och i viss mån vävning för avsalu. Sverige var ett utpräglat jordbruksland och vävningen utgjorde i många bygder ett komplement till försörjningen. Råvaran, ullen eller linnen, fanns på den egna gården och försäljningen skedde genom gårdfarihandel ofta genom någon av husets egna medlemmar. Även om förlagsverksamheten förekom redan under sent 1600-tal och under 1700-talet fick näringsslöjden först vid 1820-talets början formen av hemindustri. Den avgörande förändringen hängde framförallt samman med råvaruförsörjningen.

För att skydda den inhemska linneindustrin försökte staten genom 1816 års tullförordning hindra importen av utländska bomullsvaror. Detta gynnade även uppkomsten av en inhemsk bomullsvarutillverkning. Bomullen importerades antingen som råbomull eller som garn. Under perioden 1815–1860 mer än femtiodubblades importen av bomull till Sverige. Även importen av bomullsgarn ökade snabbt.¹ Den enskilda väverskan och de mindre förläggarna fick allt svårare att driva sin verksamhet. Bomullen importerades huvudsakligen via England och det krävdes nu betydande kapital för att starta och driva förläggarverksamhet. Väverskorna förlorade därmed kontrollen över försäljningen och deras ställning blev alltmer lönearbetarnas.

Vävningen organiserades av storförläggare, "bondefabrikörer", som kombinerade förlagsverksamheten med jordbruk. Vanligen lämnades garnet ut till väverskor i

trakten, men många förläggare hade också anställda pigor som huvudsakligen sysslade med vävning.

Väverskorna kom att stå i stark beroendeställning till förläggaren och hade små möjligheter att börja arbeta hos någon annan. Lönen utbetalades i kontanta medel eller naturaförmåner som garn, spannmål eller andra jordbruksprodukter. Det var heller inte ovanligt att förläggarna drev handelsbod och lämnade ut förskott till väverskorna.

Marks härad i Sjuhäradsbygden blev centrum för den textila hemindustrin under början av 1820-talet. Av allt bomullstyg som salufördes i landet år 1840 var 80 % handvävda tyger från Sjuhäradsbygden. En stor del av resterande kvantiteter kom från bygdens egna fabriker, bland andra Rydboholms väveri, grundat 1834 av en av traktens förläggare.

Trettio år senare var situationen helt förändrad. Vid 1870-talets slut hade landets totala produktion mångdubblats och fabriksindustrin svarade nu för mer än 80 % av den totala tillverkningen av bomullsvävnader.

Genom det fast organiserade förlagssystemet som utvecklades i samband med expansionen inom bomullsvarutillverkningen växte en närmast industriell textiltillverkning fram i hemmen inom det agrara samhällets ramar. Denna utveckling innebar ett förstadium till industrialiseringen.²

Textilindustrin hör till de tidigaste industrigrenar som genomgick denna förändring från hantverksproduktion till indus-

 SJUHÄRADSBYGDEN

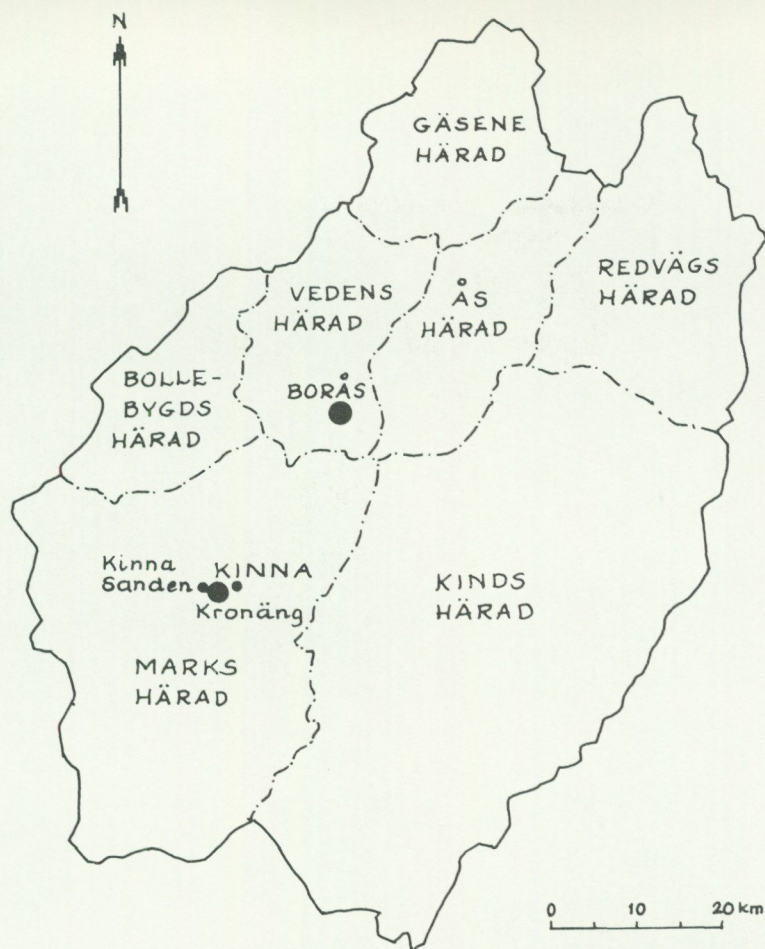
triell tillverkning. Inkomsterna från förläggarverksamheten gav det startkapital som var nödvändigt för byggandet av fabriker och yrkesskicklig arbetskraft fick man från hemindustrin. Genom gårdfarihandeln hade bygdens varor dessutom redan en god avsättningsmarknad.

I uppsatsen kommer arkivmaterialet från Kronängs förläggargård, norr om Kina, att belysa första steget i övergången till en industrialiserad produktion. Textilindustrin har djupa rötter i Sjuhäradsbygden, och det var onekligen hemslöjden och den textila hemindustrin som lade grunden till denna utveckling.

Hemslöjd för avsalu

Näringslöjden och gårdfarihandeln utvecklades parallellt och i ständigt beroende av varandra. Långt före näringsfrihetens genomförande 1864 hade befolkningen i Sjuhäradsbygden framtvingat en särslagstiftning som tillät dem att driva handel på landsbygden. Gårdfarihandeln kan spåras tillbaka till de medeltida oxdrifterna upp till Bergslagen. Vid dessa handelsresor omfattade bytesvarorna inte bara jordbruksprodukter utan utökades förmodligen också med hemslöjdsalster.

Även om hemslöjd i olika former både för husbehov och kanske för avsalu har varit

ett vanligt komplement till försörjningen i många jordbruksbygder, har utvecklingen i Sjuhäradsbygden en rad särskiljande drag. Naringsslöjden i sig är heller inte unik för Västergötland. Även från landets övriga slöjdområden förekom en vidsträckt avsalu. Dalkarlarna reste till exempel omkring och sålde träslöjdsalster, klockor och skinnvaror. Från Markaryd och dess småländska grannsocknar såldes smidesvaror, korgar och träföremål, som möbler, laggkärl och vävskedar.³ Men inte på något annat håll i landet har resehandeln med hemslöjdsvaror haft så stor omfattning som i Sjuhäradsbygden. Träslöjd och smideshantverk hade gamla traditioner i bygden, liksom de svar-

vade träkärnen som salufördes av de så kallade "skålnallarna". Dessa var dock snarare kringresande hantverkare än gårdfarihandlare.⁴ Men framförallt i Marks och Kinds härad blev det i stället textilslöjden som kom att utvecklas till en ren naringsslöjd.

Odlingen av lin ökade på bekostnad av spannmål. Linet liksom ullen kunde man bereda på den egna gården och vävningen omfattade inte bara husbehovet utan dessutom en viss försäljning av vävnader genom gårdfarihandel.

Hemarbetet liksom avsättningen av textilprodukterna fick genom den utvecklade förläggarverksamheten under 1800-talet

Linberedning, linet bråkas. Foto G. Ewald, Nordiska museet.

En av de sista västgötaknallarna, Andreas Wacker. Foto 1909 i Nordiska museet.

en mycket medvetet organiserad form, som så småningom kom att styras av ett fåtal stora förläggare.

Bakgrunden till sjuhäradsbornas särskilda handelsrättigheter hade varit mycket konfliktfylld. Genom ett flertal förordningar gjordes försök att helt förbjuda eller åtminstone begränsa gårdfarihandeln. Alingsås fick stadsrättigheter år 1619 och 1622 anlades Borås i avsikt att förmå bönderna att bli borgare i någon av städerna och därifrån driva sin handelsverksamhet. Borgarna i Borås fick också rätt att bedriva landsköp. Detta lockade emellertid endast ett fåtal av Sjuhäradsbygdens gårdfarihandlare. Bönderna i trakten fortsatte att driva handel på landsbygden, trots myndigheternas förbud.

Borås utvecklades dock i snabb takt och utgjorde redan år 1640 den efter Göteborg högst beskattade av Västergötlands städer. Under slutet av 1600-talet mildrades emellertid restriktionerna mot knallarnas handelsresor. Boråsmonopolet trappades ner allt mer och mer och bönderna i Marks härad fick så småningom rätt att fritt sälja lärftsvoror, med förbehåll att varorna först skulle förtullas i Borås.

Hemvävningen för avsalu blev alltmer omfattande. Linné beskriver i sin Västgötaresa 1747 dess omfattning. "... ty qwinfolken spunno, wäfde, stickade mössor och dylikt, mer än på något ställe, de gjorde tyger och walmar, som ofta trotsade ett tämeligt godt kläde. Inbyggarna köpte dessutom sit mästa gods ifrån Markshärad och Halland, där allt folk spinna och wäfwä, så att ofta sielfwe gubbarne måste sitta wid spånräcken, men qwinfolken gå där sällan ifrån wäfstolen, utan lämna mannen merendels omsorg om ladugården."

Under 1700-talet ökade också de statliga regleringarna av näringslivet, både beträffande produktion och handelsverksamhet. Staten stödde etablerandet av manufakturverk, för att öka den inhemska textilproduktionen. Importförbud liksom förbud mot lyxkonsumtion av bland annat siden, infördes på utländska varor. Förbudet gällde från år 1742 även kläde och övriga

yllevaror.⁵ Dessa åtgärder gav också ett ökat stöd åt gårdfarihandeln som ytterligare tryggade sin avsättningsmarknad.

I en ny förordning från 1776 beviljades befolkningen i hela Sjuhäradsbygden resehandelsrätt. Detta innebar att en person från varje hemman hade rätt att ägna sig åt resehandel. Även om många av dessa gårdfarihandlare säkert köpte upp garn och förskotterade hemarbetare genom att lämna ut ull och lin för vävning mot lön, så drevs förlagsverksamheten ännu i tämligen liten skala. I första hand gällde det att avyttra gårdens egna textilprodukter. Antalet gårdfarihandlare var visserligen mycket stort, men i relation till den totala kvantiteten av textilvaror som producerades inom näringsslöjden omsatte var och en endast en mindre mängd varor. Länsstyrelsen i Vänersborg visar i en rapport från 1786 att 1 000–1 500 bönder årligen tagit ut handelspass. Gårdfarihandeln nådde sin största omfattning kring sekelskiftet 1800. Omkring 3 000 resor företogs sammanlagt under ett år och antalet gårdfarihandlare kan ha uppgått till omkring 2 000. Under 1800-talet minskade emellertid antalet gårdfarihandlare successivt. År 1830 utfärdades totalt 1331 handelspass för att 1840 ha sjunkit till knappt 880 och år 1850 endast omfatta cirka 500. Under slutet av 1850-talet steg antalet tillfälligt upp mot 1 000.⁶ Efter näringsfrihetens genomförande år 1864 saknas uppgifter om antalet verksamma gårdfarihandlare.

Genom 1800-talets omfattande förlagsverksamhet och fabriksindustrins begynnande utveckling samt järnvägarnas utbyggnad förändrades också distributionsformerna och därmed gårdfarihandelns betydelse för näringsslöjden/hemindustrin.

"Bomullsförläggarna" – traktens storföretagare

När bomullen under början av 1820-talet konkurrerade ut ull och lin som råvara koncentrerades förläggarverksamheten till en början till norra delen av Marks härad i området kring Kinna, Skene, Örby, Fritsla

och Seglora. Verksamheten spreds emellertid mycket snart över hela Sjuhäradsbygden, med angränsande halländska områden.

Förutsättningarna för förläggarverksamheten förändrades helt i samband med övergången till bomullsvarutillverkning.

Redan i landshövdingeberättelsen för åren 1765–1766 omnämns bomullsmössor som typiska boråsvaror. Manufakturverket vid gården Ginkalunda i Kinna socken fick också 1779 privilegium att använda bomull som inslagstråd.⁷ Det är emellertid först på 1820-talet som vävningen av bomullsvaror helt kommer att konkurrera ut ull och lin. Därmed försvinner också många av de mindre förläggarna. Redan vid början av 1850-talet producerade hemindustrin i Sjuhäradsbygden cirka 8 milj alnar bomullsväv per år.⁸

Kronofogden i Mark uppger i sin rapport från 1841 att antalet förläggare hade minskat under de senaste åren, trots att vävnadsproduktionen ökat. I Hushållningssällskapets årsberättelse för 1842 berördes också orsakerna: "Handvävnaden drives nu av mindre antal förläggare än förr, sedan många av dessa måst upphöra efter förluster, lidna genom inträffade konkurser."⁹

Antalet förläggare uppgick förmodligen till ett drygt femtiotal redan under 1830-talet. Siffran steg ytterligare något fram till årtiondets mitt. Efter 1835 har uppenbarligen ett flertal av de mindre förläggarna konkurrerats ut. I kronofogderapporten för 1847 finns dock 42 förläggare upptagna enbart i Marks härad.¹⁰

Folke Millqvist har i Borås museums årsbok för 1980 presenterat en omfattande forskning kring förläggarfamiljerna i Sjuhäradsbygden.

Förläggare i Kinna

Så snart bomullsindustrin etablerats under 1820-talet växte förläggarverksamheten mycket snabbt upp i Kinnaområdet. Redan på 1830-talet taxerades ett tjugotal gårdar som handelsgårdar.¹¹

Även om gårdfarihandeln fortfarande

var betydelsefull för försäljningen av bomullsvarorna, kom avsättningsmarknaden snart att vidgas och distributionsformerna i viss mån att förändras.

Kerstin Andersdotter eller "Mor Kerstin", ägare till Stämmemads förläggargård i Kinna, uppges vara en av de första förläggarna i Sjuhäradsbygden som organiserade bomullsvarutillverkning i större skala. Hennes son, Sven Ericsson, drev från mitten av 1820-talet den mest omfattande förläggarrörelsen i Viskadalen med ett tusental anställda väverskor. Han grundade också det första mekaniska väveriet i området, Rydboholms väveri, år 1834.

I bokföringsmaterialet för bland annat två av kinna-förläggarna, Sven Andersson på Kinna Sandens gård¹² och Anders Larsson på förläggargården Kronäng, finns uppgifter om försäljningen av bomullsväv under 1840–60-talen. Vanligen lämnades varorna ut mot revers på 6–18 månader, mot kontantköp eller köp enligt räkning. Under åren 1846–52 anlidade Sven Andersson sammanlagt 574 försäljare från hela landet. Flertalet av dessa var gårdfarihandlare, men samtidigt finns det uppgifter om att Sven Andersson höll kommissionslager i Stockholm, Örebro och Kristiania och att han själv sålde varor i parti under sina handelsresor runt om i landet.¹³

Förfallodagboken från 1864–72 visar också att Sven Andersson hade affärsförbindelser med flera handelshus och fabriker både i Sverige och utomlands. Bland de städer som omnämns i arkivmaterialet finns bland andra Göteborg, Malmö och Norrköping. Även flera utländska städer omnämns som Bielefeld, Leipzig med flera tyska städer, Charneux i Belgien samt Manchester och Dundee.¹⁴ Sven Andersson var visserligen den störste förläggaren i trakten vid den här tiden, men uppgifterna belyser ändå den förändring förläggarverksamheten genomgick i samband med bomullsvävningen under 1800-talet.

I arkivmaterialet från förläggargården Kronäng i Örby socken omnämns i utbetalningshandlingarna dels traktens övriga företagare i bland annat Rydal och Rydbo-

holm, men också ett flertal handelshus i Stockholm, Göteborg och Örebro. Dessutom kan man spåra kontakter med utländska företag, bland annat i Bielefeld i Tyskland. Jordbruket hade definitivt en underordnad roll i förläggargårdarnas ekonomi. Räkenskaperna från Kronäng visar att man ibland varit tvungen att köpa spannmål. Visserligen behöver inte allt ha använts för gårdens eget behov, då garnhämtarna/väverskorna ibland ersattes i naturprodukter.

I en reseskildring från år 1856 beskrivs förhållandena i Sjuhäradsbygden i "bondefabrikörernas" distrikt. Amerikanen Charles Loring Brace, som under sina resor i Europa framförallt intresserade sig för befolkningens sociala förhållanden, hemmiljön och skolväsendet skildrar i boken "The Norse Folk" sina intryck från Marks härad.

Slutligen kom vi till en av de vackraste bondgårdarna utefter vägen med gårdssidan öppen mot vägen. Allt var ytterst rent och där såg trevligt ut; varken smuts, åkdon eller svin fanns på gårdsplanen, men där fanns stora lador och stall och allt tycktes ordentligt förvarat under tak. Själva manbyggnaden skuggades av svalt gröna bokar och lindar. Vi gick direkt till dörren och en fet rödlätt man klädd som en bonde tog emot. Min vän presenterade mig som en amerikan, och sade att vi önskade se något av hans tillverkning. Han svarade mycket älskvärt och bjöd oss stiga in. Sherry och portvin samt cigarrer bars på tillsägelse in av en flicka. Han gjorde några frågor om Amerika – sedan reste han sig och slog i glaset, också vi reste oss, smuttade på glaset och bugade. Vår värd sade att han tyvärr bara kunde visa oss sitt varulager, ty arbetet utfördes i hemmen i omgivningen och i hans fabrik ett stycke därifrån. Jag frågade om tillverkningens organisation och omfattning. Han svarade att han lämnade ut bomull till spinnerskor i hemmen och likaså garn till väverskorna, vilket de bearbetade för honom till ett bestämt pris. Han var också delägare i ett bomullsspinneri. Han sysselsatte omkring 1 500 spinnrockar i 15 olika socknar och omkring 1 200 vävstolar i hemmen.

Bomullen som han importerade, uppgick till nära 2 000 balar om året; han betalade i löner omkring 3 000 kronor i månaden. Väverskorna kunde förtjäna omkring 36 öre om dagen, vilket

är ungefär lika mycket som en dräng i jordbruket.

Vi gick ut för att titta på hans varulager. "Af-fären" låg i ett av bostadshusen på gården, och hit kom lantbefolkningen för att köpa av honom. De olika buntarna bomullstyg (calicoes) låg i högar i sovrummen i huset. De flesta var mönstrade i klara färger för klänningar och halskläde och näsdukar, många med mycket vackra färger och nästan alla handtryckta. Några få stycken hade tryckts och färgats i en närliggande fabrik. Han berättade att han alltid sålde varorna med tolv månaders kredit. Hals- och huvuddukar kostade från 6 till 8 öre alnen, enkelt bomullstyg 5 öre, ylletyg 12 öre. I vävlön för dessa betalade han 2 öre per aln.

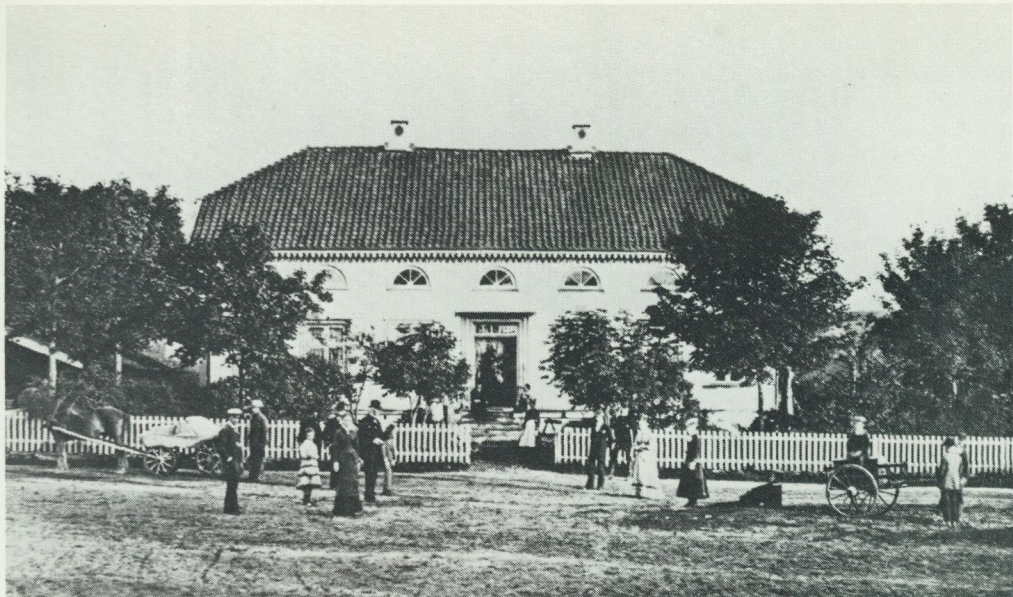
Vår värd skickade oss vidare till några av sina tillverkare, som bodde ett stycke därifrån. Husen voro nätta små timmerstugor omgivna av blomrabatter och potatisland med i allmänhet två rum. På det första stället var rummet öppet till ryggåsen och med flera fönster – allting inomhus var rent och vitlimmat till och med eldstaden. Fyra kvinnor med rödblommiga glada ansikten arbetade vid sina vävstolar, en av dem var helt ung. De vävde enkla huvuddukar och schalar i klara färger. Hemmet gav intryck av trivsamhet och lycka. Där fanns bländande vita gardiner och blommor i fönstren. Kvinnorna bar alla silverbrocher. De betalades av patron per styck och tjänade från 20 till 27 öre om dagen, den yngsta, ännu bara en flicka, ej mer än 12 öre.¹⁵

Verksamheten vid Kronäng och Kinna Sanden

Förläggarverksamhetens organisation vid den här tiden belyses bland annat i räkenskapsböcker, vävböcker och löneböcker från ett par gårdsarkiv.

Vävnadsförläggaren Anders Larsson, startade verksamheten vid Kronängs förläggargård i Örby socken år 1842. Hans hustru Edela Andreasdotter från Salgutsered hade fått gården i hemgift av sin far. Verksamheten bedrevs fram till 1930-talet, under senare hälften framförallt genom stickning och hemsömnad.

Arkivmaterialet för perioden 1846–60 omfattar i första hand vävböcker, löneböcker, räkningar och sammanställningar över utgifter. Det äldre materialet är myck-

Kronängs förläggargård uppfördes 1842 av vävnadsförläggaren Anders Larsson. Dess arkitektur är karaktäristisk för traktens större förläggargårdar. Foto Borås museum.

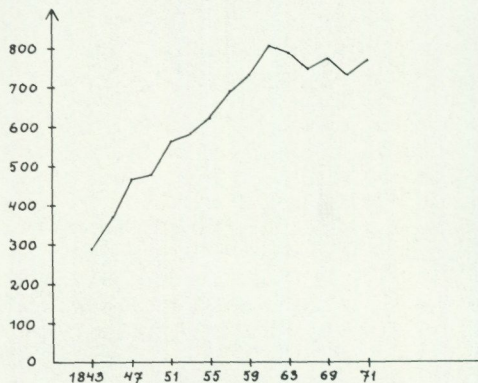
et ofullständigt, men speglar trots det förläggarverksamheten. Som ett komplement och jämförelsematerial har uppgifter använts från Kinna Sandens gård i Kinna. Där drev Sven Andersson en mycket omfattande förläggarverksamhet från 1838, med största omfattning 1870, då antalet garnhämtare översteg 800. Det har troligen betytt att han haft mer än 2 000 väverskor sysselsatta. Verksamheten vid Kinna Sandens gård finns utförligt presenterad i en uppsats av Hans Nyhage.

I vävböckerna från Kronäng finns samtliga garnhämtare förtecknade i bokstavsordning efter förnamnen. I förteckningen över perioden 1851–53 nämns männen först och därefter kvinnorna. Denna uppdelning finns inte i den tidigare vävboken för tiden 1846–49. På liknande sätt är garnhämtarna vid Kinna Sanden förtecknade i respektive vävböcker.

Garnhämtarna vid Kronäng är i förteckningen oftast omnämnda med namn, gårds-

namn och ibland socken. När endast gårdsnamnet är angivet har flertalet av dessa gårdar kunnat spåras till Örby socken. Under år 1846, den första perioden som redovi-

ANTAL GARNHÄMTARE

Antal garnhämtare vid Kinna Sandens förläggargård 1843–71. Källa: Nyhage 1970:17.

sas i vävböckerna förefaller flertalet garnhämtare, 156 män och 63 kvinnor, huvudsakligen vara bosatta inom socknen eller närmast angränsande socknar. Uppgifterna över antalet garnhämtare vid Kronäng är dessvärre alltför ofullständiga för att redovisas i grafisk form. De manliga garnhämterna var för samtliga perioder dock fler än de kvinnliga.

Vävböckerna lämnar uppgifter om mängden utlämnat garn och återlämnad färdig väv samt utbetalad lön. Förteckningen upptar samtliga garnhämtare för den period vävboken varit i bruk, vanligen flera år.¹⁶

Enligt tillgängliga uppgifter i vävböckerna har antalet garnhämtare varit störst omkring 1860. Jämfört med de totala lönekostnaderna per år, som är högst under åren 1856–60, förefaller verksamheten ha varit mest omfattande under den här perioden. Löneböckerna ger månadsvisa sam-

År	män	kvinnor	totalt
1846	156 (141)	63 (49)	258 (190)
1847	149	52	201
1860	216	36	252
1870	100	25	125
1871	109	24	135
1872	96	17	113

Sammanställning över antalet garnhämtare vid Kronäng enligt vävböckerna.

manställningar över de totala lönekostnaderna, så i detta fall är det inga svårigheter att få fram exakta uppgifter. Första verksamhetsåret som finns redovisat i de bevarade löneböckerna är emellertid 1854, vilket tyvärr lämnar en oklar bild över den första tioårsperioden. Från mitten av 1850-talet och fram till 1860/61 sker däremot en successiv ökning med några smärre avvikelser, vilket tydligt avspeglar verksam-

Vävnadsförläggare Anders Larsson, Kronäng. Foto Borås museum.

Edela Andreasdotter från gården Salgutsered, gift med Anders Larsson, Kronäng. Foto Borås museum.

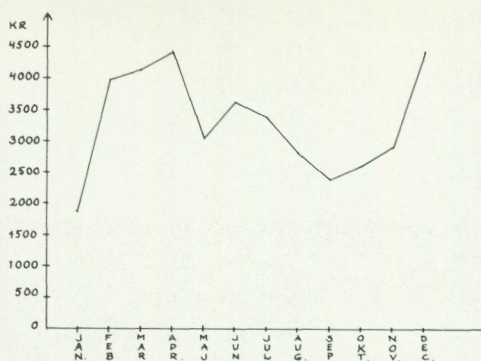
Anders	Pehrsson	Barnsgrav	32
Andreas	Pehrsson	Ljungebacken	33
Andreas	Pehrsson	Brättåsen	34
Anders	Pehrsson	Nohingegrav	35
Andor	Larsson	Blåskult	36
Anders	Larsson	Hyllenäs	37
Anders	Steffansson	Kramsholmen	38
Anders	Sonnasson	Öförtetorp	39
Andor	Andreasson	i Broka	40
Annabritta	Andersdotter	Husholmen	41
Annastina	Bengt's dotter	Slättstult	42
Annabritta	Carls dotter	Karstorp	43
Annabritta	Andersdotter	^{Reklevs gård} Torstorp	44
Annabritta	Göns dotter	Gatun	45
Annabritta	Göns dotter	Nabbaröd	46
Anna	Göns dotter	Käwell	47
Anna	Carls dotter	Krägg	48
Annastina	Andersdotter	Kaleby	49
Andreas	Andriann	Söder	172
Andreas	Larsson	Åg	175
et. Simon	Hallén	Örtulla	22
et. Samuelson	id. Örtulla		50
Andreas	Petersson	Ö. Bostby, Chiekheden	125

Utdrag ur vävbok från Kronängs förläggargård. Garnhämtnarna är förtecknade i bokstavsordning efter förnamnen, männen först och därefter kvinnorna. Foto Borås museum.

Garnhämtare och väverskor

Det var framförallt torparhustrur och backstugusittare som vävde åt förläggarna. I vävböckernas löneuppgifter framgår vilken stor betydelse även jordbruksarbetet hade för vävarfamiljerna. Vävningens omfattning har för de flesta familjer minskat betydligt under de perioder av året då jordbruksarbetet varit som intensivast. Vintermånaderna var produktiva ur vävsynpunkt, möjligen bortsett från januari månad, då man vanligen inte besökte förläggaren. Uppenbarligen har man gjort uppehåll i vävningen under julhelgen. Möjligen finns det tendenser till en minskning i samband med vårbruket, men den definitiva nedgången sammanfaller med skördetiden under sensommaren, vilket innebar att flertalet garnhämtare överhuvudtaget inte besökte förläggarboden under perioden juli/augusti och fram till slutet av oktober.

Slutsatserna grundar sig på en sammanställning av ett tiotal slumpvis utvalda garnhämtare för varje år under perioden 1846, 1851, 1860 och 1870, men också på förläggarens sammanlagda lönekostnader per månad under åren 1854–1875. Hans Nyhage presenterar en liknande bild av hemindustrins omfattning vid Kinna Sandens gård. Han påvisar också någon form av "förläggarverksamhet i förläggarverksamheten" vid Kinna Sanden, genom att peka på de i vissa fall extremt höga vävlönerna. Det är högst troligt att också en del av Kronängs garnhämtare levererat garn till flera väverskor. Även här är lönerna för de olika garnhämtarna mycket ojämna. Det är dock ingenting som tyder på att detta var vanligare bland de manliga garnhämtarna än bland de kvinnliga. En del av kvinnorna har ovanligt höga löner. Ofta sammanfaller det med att de i vävboken står upptagna som änkor. Utan en systematisk genomgång av samtliga garnhämtares löner är det svårt att förklara löneskillnaderna. Det kan ha hängt samman med att de hämtat garn även till andra väverskor. Kanske har de som ensamstående snarare varit tvungna att inte bara öka sin produk-

Genomsnittliga vävlöner per månad 1856–60, Kronängs förläggargård.

tion utan dessutom både ofta och tämligen regelbundet leverera den färdiga väven till förläggargården för att få ut lön och hämta nytt garn.

En del manliga garnhämtare har också fått ersättning för utförda dagsverken och för arbete i skogen.

I vävböckernas lönelistor finns ibland noteringar om när lönen inte tagits ut i kontanter. Oftast köptes garn, vilket är tydligt noterat, men säkert fick man också ut ersättning i form av spannmål etc. Hans Nyhage omnämner en rad varuslag som utgått som ersättning förutom den kontanta lönen, bland Kinna Sandens väverskor. Där nämns blandsäd, råg, bönor, mjöl, garn, lärft, dukar och vävskyttlar m m. Genomsnittslönen hos det tiotal garnhämtare/väverskor vid Kronäng som får representera år 1860 uppgår till cirka 60–160 Rdr. Vävlönen för Kinna Sandens väverskor omfattar i genomsnitt 50–200 Rdr under perioden 1843–63.

Även om hela familjen på ett eller annat sätt ansvarade för sin del av arbetet var det nog oftast kvinnorna eller familjens döttrar som satt vid vävstolen. Från Örby socken berättas om förhållandena under 1860-talet:

Väverska på väg hem från förläggaren med sitt garn. Arrangerad bild med Emma Johansson, Ramnås, Öxabäck i Marks härad. Foto Lilli Zickerman 1917. Nordiska museet.

Min far hade fyra väverskor, för vi var fyra töser och tre pojkar. Vi hade tre vävstolar och vävde både vinter och sommar. Vi vävde åt gamle Börjesson i Skåk i Örby. Han hämtade garnet i Göteborg. Markbönderna hade stora långa kärror, en del hade tjurar andra stutar eller hästar före. Det var dåligt betalt. Stackars fruntimmer som skulle sitta och väva om kvällarna. Vi vävde bomullslärf till hemma, med bomullsgarn till varp och lite grovare bomullsgarn till väft.¹⁷

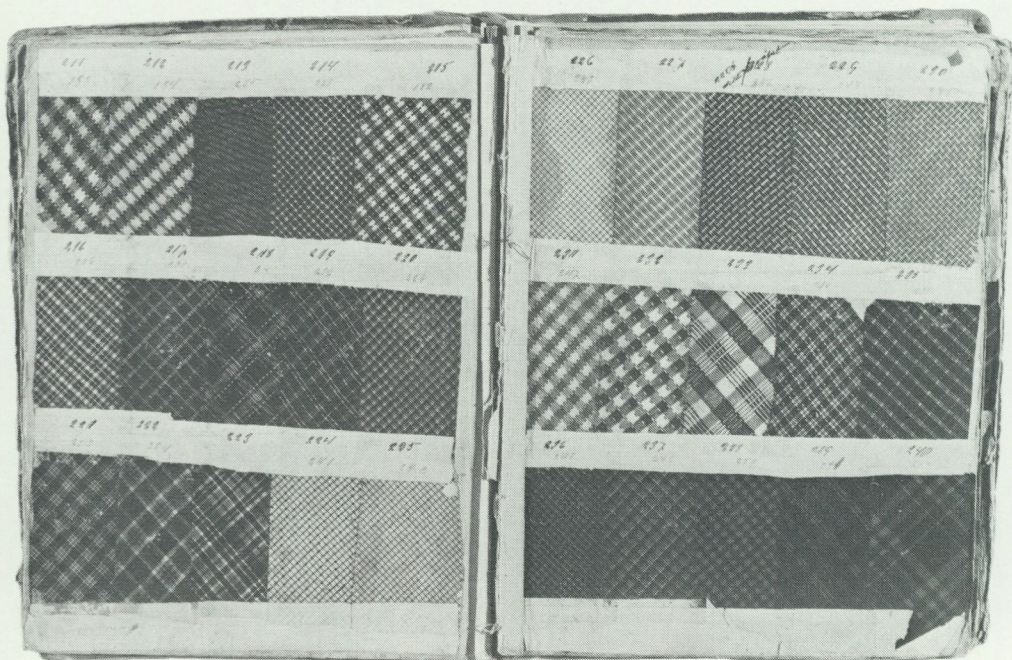
Vävlönen per aln färdigt tyg var oftast inte fastställd utan bestämdes först när tyget lämnades till förläggaren. I vävböckerna framgår också att samma mängd färdigt tyg inte behövde ge lika ersättning. Det hängde samman med vävens beskaffenhet, vilket förläggaren naturligtvis avgjorde.

Älvsborgs län hörde under 1800-talet till de torprikaste i landet. En stor del av befolkningen var obesuttna och hade endast brukningsrätt till ett stycke mark. För alla dessa familjer var vävningen naturligtvis en avgörande inkomstkälla.

Vi hade tre vävstolar i samma rum där vi hade våra sovplatser. Det var ett torpställe om ett rum och kök, men det var ett stort rum där vi bodde åtta personer. Vi var tio år när vi fick börja väva. Vi spolade då vi var sju år. Far vävde också. De flesta karlarna vävde. Vi fick tre kronor för tygstycket som vi höll på med i cirka fjorton dagar. Vi började klockan sex på morgonen och så höll vi på till långt fram på kvällarna. Vi hade små droppflaskor med kork och veke. Flaskorna var fyllda med fotogen eller tran. Flaskorna hängde i snören på vävstolen eller också hade vi stickor och lyste med... Far gav sig till Fritsla fabrik och då skulle jag också dit – då var jag sexton år.¹⁸

Trots att bomullsgarnet under 1840-talet och senare oftast var spunnet när det lämnades ut till väverskorna vidtog ett omfattande förarbete innan vävningen kunde börja. I allmänhet vävde en väverska 10–12 alnar tyg per dag, möjligen upp mot 18–20 alnar (cirka 10 meter) efter flera års vana. Ersättningen varierade, men uppgick

Väuprover från Kronängs förläggargård. Foto Borås museum.

I många torparfamiljer stannade ofta de gamla kvar vid torpet och fortsatte med hemvävningen, medan barnen flyttade till de nya fabrikssamhällena. Interiör från torpstuga i Sjuhäradsbygden. Foto i Nordiska museet.

till ungefär 2–10 öre per aln. Enligt ett löneavtal från 1895 mellan förläggare i Marks och Bollebygds härader ansågs 4 skillingar per aln (cirka 8 öre/60 cm) vara en skälig ersättning för flertalet vävslag. Försäljningspriset uppgick till cirka 16 skillingar per aln.¹⁹

Fabrikstillverkningen konkurrerar ut hemindustrin

I samband med textilindustrins omfattande råvarukris under förra hälften av 1860-talet drabbades såväl hemindustrin som fabriksindustrin mycket hårt. Flertalet väverskor inom hemindustrin blev utan arbete. Genom näringsfrihetsförordningen 1864 förlorade också gårdfarihandeln sin betydelse.

Under den tidiga industriepoken i Sjuhä-

radsbygden förekom ingen direkt konkurrens med hemindustrin. Man koncentrerade tillverkningen på skilda varor. Rydboholms väveri tillverkade främst sk tunga varor som mollskinn och manchester samt vita tyger. I hemmen vävdes fortfarande främst bomullsdukar och bomullstyger. Dessutom var det i första hand unga människor som tog anställning vid fabriken. Det gav ökade inkomster till många familjer eftersom fabriksarbetaren på en dag kunde tjäna lika mycket som en hel familj inom hemindustrin.

Från slutet av 1860-talet och under 1870-talet inleddes emellertid en epok präglad av fabriksetableringar i trakten kring Borås. Väveriet i Rydboholm och spinneriet i Rydal bedrev redan en omfattande verksamhet. Under slutet av 1860-talet grundade en av Rydboholmsfabrikens ingenjö-

rer ett bomullsväveri i Alingsås. Produktionen inriktades på bomullsdukar och tunna tyger och utgjorde därigenom ett direkt hot mot hemvävningens fortsatta existens. År 1869 startade ytterligare några av Sven Ericssons tidigare medarbetare, bland dem fritslaförläggaren Per Åkerlund, den första fabriken i vad som senare skulle omfatta Borås Väveri AB. Grundarna till flertalet fabriker tillhörde vanligen någon av förläggarfamiljerna. Andra hade kanske inlett sin karriär som bokhållare hos någon av de stora förläggarna och därifrån avancerat vidare. Flera av de utländska ingenjörer som arbetade i de tidiga textilfabrikerna kom också att starta egna väverier.

Hemvävningens väletablerade organisation genom förlägsverksamheten fick allt mindre betydelse. De kvarvarande förläggarna tvingades inrikta sin tillverkning på andra textilbranscher, som trikåstickning och hemsömnad.

Bomullen, en gång förutsättningen för den storskaliga förläggarverksamheten, blev på nytt en av drivkrafterna bakom industrialiseringen i Sjuhäradsbygden.

Genom utbyggnaden av järnvägsnätet förbättrades också kommunikationerna, vilket samtidigt gav stöd åt fabrikskatalogeringarna. De nya fabriken lokaliserades framförallt utmed Viskan och när Borås år 1863 fick järnvägsförbindelse med Herrljunga och västra stambanan, kunde bomullen från Göteborg lättare fraktas till boråsområdet. Varberg kom i samband med järnvägens utbyggnad i början av 1880-talet att bli en betydelsefull importhamn för bomull. Urbaniseringen och inflyttningen till dessa nygrundade fabriksamhällen och städer började också ta fart. Efterfrågan på tyger och kläder ökade genom att fabriksarbetarna inte längre hade möjlighet att själva sörja för den egna husbehovsvävningen.

Trikåstickning och dussinsömnad

Förläggarverksamheten hade emellertid ännu inte helt konkurrerats ut. Förläggarna kompletterade i stället sitt varusorti-

ment med trikåvaror. Trots att hemarbetarna själva fick köpa stickmaskinen, som ofta lämnades ut på kredit genom förläggaren, blev förtjänsten i längden bättre jämförd med väverskans lön.

I hemindustriutredningen från 1906 visar statistiken att hemvävningen i princip redan hade konkurrerats ut av trikåstickningen. Den hemindustriella vävning som fortfarande bedrevs i mindre skala var lokaliserad till Seglora och Örby socknar i Marks härad samt till Bollebygds härad.

Bomullstygerna vävdes nästan uteslutande vid fabriken. Däremot lämnades det färdiga tyget ut till hemsömmerskor, som sydde rockar, byxor, västar, blusar m m. Trikåstickningen var dock kanske än mer betydande för hemindustrin.

Det finns hela socknar, där man knappast i någon stuga ser någon vävstol mer. (Omkr år 1900.) Det stickas överallt inom området (Sjuhäradsbygden), stickmaskinen torde sysselsätta det största antalet av dessa bygders hemarbetare.²⁰

Förläggarverksamheten ändrade samtidigt karaktär. Det blev vanligt att grosshandelsfirmor och postorderföretag liksom flera av fabriken organiserade hemarbete.

Hemindustrin i Sjuhäradsbygden sysselsatte under början av 1910-talet dock totalt fler arbetare än fabriksindustrin. Sömnaden, som var ett utpräglat hemarbete, dominerade både sett till antalet anställda och till det totala tillverkningsvärdet. Hemsömmerskornas genomsnittslön per år uppgick till 294 kronor. Även trikåstickningen sysselsatte fler hemarbetare än fabriksarbetare, men fabriksindustrins tillverkningsvärde översteg dock hemindustrins. Lönemässigt var trikåstickningen den bästa hemindustrigrenen. Stickerskornas genomsnittslön per år uppgick till 325 kronor. Vävningen sysselsatte ungefär lika många fabriksarbetare som hemarbetare, men fabrikenas tillverkningsvärde var nästan tio gånger större än hemvävningens. Hemväverskorna hörde också till de sämst betalda, med en årlig genomsnittslön på 130 kronor.²¹

På samma sätt som den hemindustriella vävningen i Sjuhäradsbygden lagt grunden till textilindustrin blev trikåstickningen och hemsömnaden ett viktigt led i konfektionsindustrins utveckling. Det hemarbete som fortfarande bedrevs under 1930- och 40-talen utgjorde däremot endast ett komplement till den industriella tillverkningen.

Noter

- 1 Utterström 1957:133
- 2 Schön 1979:19
- 3 Rosander 1980:38–47
- 4 Boger 1963:23
- 5 Sterner 1970:88
- 6 Utterström 1957:181, tabell 19
- 7 Sterner 1973:13
- 8 Svensk hemindustri II 1917:17
- 9 Utterström 1957:145
- 10 Millqvist 1980:55–56
- 11 Sterner 1973:14
- 12 Nyhage 1970 (stencilerad uppsats)
- 13 Utterström 1957:146
- 14 Utterström 1957:412
- 15 Översättningen publicerad i: Vallin I, Charles Loring Brace's resa genom Bollebygd och Mark. Borås och de sju häraderna. Borås 1960. s 51–66. Skildringen är också kommenterad och i sammandrag publicerad i ny översättning av Folke Millqvist i uppsatsen "Vävnadsförläggarna i Sjuhäradsbygden". s 86–92 (se not 10).
- 16 Svårigheten att räkna fram det exakta antalet garnhämtare för varje år beror delvis på att samma person kan ha flera anställningsnummer, vilket exempelvis inträffar vid transport till en ny sida längre fram i vävbocken. Dessutom finns varken någon summering vid årets slut eller någon årsvis uppdelning. Uppgifterna för varje garnhämtare är i stället löpande för flera år. I vävböckernas inledande uppställning över samtliga garnhämtare finns överhuvudtaget ingen årsvis redovisning. Antalet garnhämtare i vävbocken uppgår exempelvis till 258, medan endast ca 190 finns upptagna i vävbokens inledande sammanställning över garnhämtarna. (Se tabellen.)
- 17 August Andersson f 1853, intervjuad 1942. IFGH 4783
- 18 Fru Frisman f 1866, intervjuad 1943. IFGH 5313
- 19 Goliger 1977:12

20 Meyerson 1907:69

21 Sterner 1973:25

Källor

Otryckta

Borås museum. Arkivmaterial: Vävnadsförläggare Anders Larsson Kronäng, Kinna. Vävböcker 1846–1873, löneböcker/utbetalningskladd 1848–1878, huvudböcker, korrespondens samt bok med tygprover.

Arkivmaterial över aktuella socknar samt äldre bildmaterial.

Institutet för folklore (IFGH), Göteborg. Traditionsuppteckningar.

Nordiska museet, Traditionsuppteckningar, bildmaterial.

Stiftelsen Hallands läns museer, Varberg. Traditionsuppteckningar.

Tekniska museet. Äldre uppteckningar.

Tryckta

Andersson-Palmqvist, L, Decentraliserad textilindustri. Konsthögskolans Arkitekturskola 1979/80. 1980.

Boger, G, Västgötaknallarna. 1963.

Fridholm, M, Isacson, N, Magnusson L, Industrialismens rötter. 1976.

af Geijerstam G, Anteckningar rörande fabriksarbetarnas ställning i Marks härad. 1894.

Goliger, E, Sjuhäradsbygden. Textil i knallebygd. Utställningskatalog. 1977.

von Linné, C, Västgöta-Resa. 1747 (1928).

Meyerson, G, Svenska hemarbetsförhållanden. Undersökning för Centralförbundet för socialt arbete. 1907.

Millqvist, F, Vävnadsförläggarna i Sjuhäradsbygden. Från Borås och de sju häraderna årg 33 1980.

Nyhage, H, Förläggarverksamheten vid Kinna Sanden 1843–1871. Uppsats för proseminariet i historia. Göteborgs universitet 1970. (Stencilerad uppsats)

Rosander G, Gårdfarihandel i Norden. 1980.

Schön, L, Från hantverk till fabriksindustri, svensk textiltillverkning 1820–1870. 1979.

Sterner, B, Från hemslöjd till storindustri. Stockholm 1968.

Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjuhäradsbyggdens gårdfarihandel. 1970.

Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft. 1973.

Svensk hemindustri II. Utredning av Socialstyrelsen. SOS. 1917.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Älvsborgs län. 1944.

Utterström, G, Jordbrukets arbetare II. 1957.

Vallin, I, Charles Loring Brace's resa genom Bollbygd och Mark. Borås och de sju häradena, årg 1960.

Summary

From entrepreneurial system to textile industry in the Sjuhärad area

Up to the 1820s cottage textile crafts were dominated by weaving for household needs and to some extent for sale. Sweden was a predominantly agricultural country and in many areas weaving was an additional means of livelihood. The raw material—wool and flax—existed on the farm and sale took place through itinerant pedlars. Even if, as early as in the 17th and 18th centuries, cottage crafts had been organized in an entrepreneurial system, it was not until the 1820s that weaving became a very well organized cottage industry. The entrepreneurs, who were often well-to-do farmers or merchants, delivered yarn for weaving in the homes and arranged for the distribution of the woven-fabrics. The weavers landed up in a situation of complete dependence on the entrepreneur and increasingly one of the wage labourer.

The decisive change in the cottage textile industry came when cotton ousted wool and flax as raw material. The cotton had to be imported and substantial capital was needed to start and operate an entrepreneurial business.

The Sjuhärad area in western Sweden became the centre of the cottage textile industry in the early 1820s. Of all cotton textiles sold in the

country in 1840, 80 per cent were hand-woven from the Sjuhärad area. The greater part of the remainder came from Sjuhärad factories.

Thirty years later the situation had entirely changed. At the end of the 1870s the total textile production in the country had increased many times over and the manufacturing industry now accounted for more than 80 per cent of the total production of cotton textiles.

The archives at Kronäng Mansion House, north of Kinna, illustrate the first step in the transition from handicraft to industrialized production. Anders Larsson, a weaving entrepreneur, started his business at Kronäng Mansion House in 1842. This continued until the 1930s, in the latter period chiefly in the form of knitting and clothesmaking. Since the archives preserved at Kronäng are not complete, comparative and supplementary data have been taken from the archives at the Kinna Sanden Mansion House in Kinna.

This entrepreneurial system was a forerunner of industrialization. The surplus from the cottage industry was accumulated by the entrepreneur, who could later invest it in the construction of mechanical spinning and weaving mills.